

تأثیر توبه بر کاهش آسیب‌های اجتماعی از منظر قرآن

معصومه بیگدلی^۱

چکیده

تأثیر توبه بر کاهش آسیب‌های اجتماعی از منظر قرآن؛ انسان در اثر گناه و غفلت در معرض آسیب‌هایی قرار می‌گیرد؛ که این آسیب‌ها به درون جامعه هم کشیده شده، آسیب‌های اجتماعی را تشدید می‌کند. آسیب اجتماعی نوعی عمل فردی یا جمعی است؛ که در چهارچوب اصول اخلاقی و قواعد جمعی مورد رعایت قرار نگیرد و در نتیجه با منع قانونی یا قبح اخلاقی جامعه روبرو می‌گردد. در چنین شرایط جامعه باید عواملی که تأثیرات مخربی روی فرآیند ترقی آن جامعه دارد؛ را مورد مطالعه قرار داده، درصدد رفع آن عوامل بربیاید. قرآن کریم نیز عدم امنیت روانی، اجتماعی و گسسته شدن پیوندهای اجتماعی که ناشی از غیبت، تهمت،... است، را از جمله عوامل آسیب‌های اجتماعی معرفی و توبه را یکی از راه‌های مقابله معرفی می‌کند. توبه به معنای بازگشت یا بازگشت از گناه است. تأثیر توبه بر کاهش آسیب‌های اجتماعی از منظر قرآن چگونه است؟ این نوشتار سعی کرد، با استفاده از روش بنیادی پاسخ علمی پرسش مذکور را یافته، آن را در جهت تقویت سیاست‌های جامعه اسلامی به کار گیرد. قرآن کریم تبیین می‌کند، توبه علاوه بر جنبه فردی، امری اجتماعی است؛ که تأثیر مستقیم با کاهش آسیب‌های اجتماعی دارد؛ یکی از مهم‌ترین کارکردهای توبه در حوزه کاهش آسیب‌های اجتماعی آن است؛ که ارتباط میان مردم را به شکل ارتباط عاطفی تقویت کرده، همدلی و مهربانی را در میان ایشان افزایش می‌دهد؛ زیرا کسی که پیش از توبه گرایشی شدید به ناپه‌نجاهی‌های اجتماعی دارد، با توبه خویش با خود عهد می‌بندد؛ که از این پس رفتاری را در راستای اهداف مردم در پیش گیرد. از تهمت، غیبت، افتراء، سوء ظن، سرقت، ستم، بخل، افشای اسرار مردم خودداری کند. این گونه رفتار موجب می‌شود؛ امنیت اجتماعی و روانی جامعه افزایش یابد. نعمت‌های الهی در جامعه سرازیر شود. جامعه برخوردار از نعمت، جامعه قدرتمند، توانمند و مستقل است. که در برابر دشمنان هراسی احساس نمی‌کند.

کلیدواژه: توبه، توّاب، تائب، اصلاح، آسیب‌های اجتماعی، بحران، تهدیدهای اجتماعی.

^۱ سطح دو، مدرسه علمیه امام جعفر صادق (علیه السلام) بوبین زهرا، m.bigdely979@gmail.com

مقدمه

«توبه» یکی از موضوعات اساسی است؛ که در مکتب اسلام و همه ادیان آسمانی بدان توجه شده و درباره آن فراوان سخن رفته است. «توبه» از ریشه «ت.و.ب»، در لغت به معنای بازگشت یا بازگشت به رجوع از گناه است. رجوع از طبیعت [حیوانی] به سوی روحانیت نفس بعد از آنکه به واسطه معاصی و کدورت نافرمانی، نور فطرت و روحانیت محجوب به ظلمت و طبیعت شده است. در قرآن کریم توبه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و در آیات متعددی به آن اشاره شده است؛ به طوری که واژه توبه و مشتقات آن، نود و دو بار در آن تکرار شده است. توبه هرگاه حقیقی و واقعی باشد، و از اعماق جان برخیزد و جامع شرایط باشد، به یقین مقبول درگاه خدا می‌شود. در پرتو توبه حقیقی و خالصانه آثار و برکات درخشانی هم در دنیا و هم در آخرت نصیب شخص توبه کننده می‌گردد. بشر برای نجات از تنهایی و انزوا، تأمین نیازها، رسیدن به مقاصدی که آدمی به تنهایی نمی‌تواند بدان دست یابد؛ مثل ازدواج و تولید نسل، دستیابی به حقوق، قواعد و مقررات و نجات از حیات حیوانی، پذیرش و انجام مسئولیت، طی طریق به سوی رشد و تکامل و سرانجام وصول به مقام حزب الهی به زندگی در جامعه نیاز دارد. هر جامعه‌ای متناسب با شرایط خود، فرهنگ، رشد و انحطاط خود با انحرافات و آسیب‌های اجتماعی روبروست؛ که تأثیرات مخربی روی فرآیند ترقی آن جامعه دارد. آسیب اجتماعی به نوعی عمل فردی یا جمعی گفته می‌شود؛ که در چهارچوب اصول اخلاقی و قواعد جمعی به صورت رسمی یا غیر رسمی مورد رعایت قرار نگیرد؛ در نتیجه با منع قانونی یا قبح اخلاقی جامعه روبرو می‌گردد، مطالعه و شناخت ریشه بی‌نظمی‌های اجتماعی و مطالعه خاستگاه اختلال‌ها اهمیت بسزایی دارد؛ زیرا اگر در جوامع عدم پای بندی به هنجارهای اجتماعی اتفاق بیفتد؛ موجب پیدایش آسیب اجتماعی است. تمام جوامع بخش عظیمی از توان و سرمایه خود را صرف شناسایی و مقابله با آسیب‌های اجتماعی می‌کنند. شناخت چنین عواملی می‌تواند مسیر حرکت جامعه را بسوی ترقی و تعامل هموار سازد، بطوری که علاوه بر درک عمل آن‌ها و جلوگیری از تداوم آن عمل با ارائه راه‌حلی به سلامت جامعه کمک نماید. درقرآن کریم و آموزه‌های دینی بسیاری از این عوامل و راه درمان آن بیان شده است؛ که شناسایی علل اساسی و کنترل آن‌ها می‌تواند بسیاری از نیروهای از دست رفته جامعه را تجدید نموده، و جامعه را در مسیر سالم و اسلامی هدایت می‌کند. توبه نیز به عنوان یک آموزه دینی آثاری دارد؛ که در این نوشتار بررسی می‌شود، تاثیر توبه بر کاهش آسیب‌های اجتماعی از منظر قرآن چیست؟ این مسئله در علوم مختلف از جمله؛ دینی، تفسیری، روان‌شناسی، اخلاقی، تجربی، جامعه‌شناسی... قابل بررسی است؛ ولی با توجه به اهداف پیش‌رو این نوشتار از نظر

دینی و تفسیری بررسی می‌شود. در این زمینه کتاب‌هایی همچون ۱. توبه تألیف شهید مطهری شامل دو گفتار از کتاب آزادی معنوی و تأثیر روحی و معنوی توبه... ۲. توبه آغوش رحمت تألیف حسین انصاریان شامل نعمت‌ها و مسئولیت انسان؛ گناهان و راه درمان آن؛ بازگشت به حق؛ داستان توبه‌کنندگان... ۳. توبه نصوص زیباترین بازگشت تألیف عطیه صادق کوهستانی شامل بیان توبه حقیقی و توضیحاتی پیرامون آیه ۸ سوره مبارکه تحریم... ۴. گفتار معنوی تألیف شهید مطهری شامل دوازده گفتار؛ که گفتار پنجم و ششم آن درباره توبه است. توبه در آن به عنوان عکس العمل در برابر عمل یا واکنش درباره کنش معرفی می‌شود. ۵. کتاب سیر و سلوک: توبه حسین مظاهری شامل توبه منزل دوم سیر و سلوک، انواع توبه عام و خاص و خواص، توبه عقلی و شرعی... ۶. آسیب شناسی رفتاری انسان از دیدگاه قرآن تألیف محمد نوروزی شامل سرچشمه‌های آفت‌ها و رذایل، آفت‌ها و آسیب‌های اجتماعی انسان... ۷. فلسفه اجتماعی (رویکرد تطبیقی آرا ابن خلدون و منتسکیو) تألیف مریم رحیمی سبجاسی شامل فلسفه اجتماعی و محورهای آن، فلسفه ابن خلدون؛ مقدمه کوتاهی از زندگی‌نامه او که درگیر وقایعی می‌شود، در نهایت تأثیر بسزایی در نابودی آخرین حکومت‌های مسلمان در اسپانیا، تولد هرج و مرج در آفریقای شمالی و هجوم تاتارهای تیمور به مشرق زمین داشت. از طرفی منتسکیو از بزرگ‌ترین بنیان اندیشه سیاسی و فیلسوفی اندیشور، مذهبی و خلاق بود. عده‌ای او را از پیشگامان جامعه‌شناسی می‌دانند و روح القوانين را اولین کتاب در زمینه جامعه‌شناسی می‌نامند. همچنین کتاب روانشناسی اجتماعی تألیف الیوت ار. اسمیت و دیان ام. مکی مترجمان دکتر اردشیر اسدی و جمعی از محققان شامل مفهوم روانشناسی اجتماعی، هویت اجتماع، هنجارها و رفتارها... و کتاب‌های دیگر، وجه تمایز این کتاب‌ها با نوشتار حاضر این است که در کتاب‌های مذکور بیشتر مفهوم توبه تبیین شده و به آثار آن کم‌تر توجه شده است، از طرفی به طور صریح مسئله آسیب‌شناسی اجتماعی در بحث توبه و تأثیرات آن مطرح نشده است؛ ولی این نوشتار به دنبال تأثیرات توبه به عنوان یک آموزه دینی تربیتی بر کاهش آسیب‌های اجتماعی است. در این زمینه مقالاتی نیز به رشته تحریر درآمده است؛ از جمله: ۱. تأثیر حجاب و عفاف بر کاهش آسیب‌های اجتماعی تألیف مریم قریش و صدیقه سلیمانی، ۲. نقش نماز در کاهش آسیب‌های اجتماعی تألیف قباد بختیارپور و میلاد خالدی و غفار بابا احمدی، ۳. توبه: آثار و برکات آن تألیف صدیقه مقدس‌پور، ۴. عوامل اجتماعی مؤثر در پیدایش کج‌روی و جرم از دیدگاه ابن خلدون تألیف محمدعلی ده‌آبادی و علی خیری، ۵. جایگاه توبه و نقش آن در امور کیفری اسلام تألیف عسکری و اسلام‌پور و کریمی وجه تمایز مقالات مذکور با متن پیش‌رو این است که تأثیر توبه بر آسیب‌های اجتماعی بررسی نشده است بلکه درباره تأثیر حجاب و

عفاف و نماز پژوهش شده است. و مقالات دیگر نیز بیشتر به جنبه حدود مجازات تائب پرداخته‌اند، در حالی که پژوهش حاضر به شکل منسجم و مستقیم تاثیرات توبه بر کاهش آسیب‌های اجتماعی از منظر قرآن را مورد مطالعه قرار می‌دهد.

مفهوم توبه

«توبه» از ریشه «ت.و.ب»، در لغت به معنای بازگشت^۱ یا بازگشت به رجوع از گناه است.
«توبه»: ترک گناه به زیباترین وجه و رساترین عذرخواهی می‌باشد؛^۲ و در اصطلاح عبارت است از: «رجوع از طبیعت [حیوانی] به سوی روحانیت نفس بعد از آنکه به واسطه معاصی و کدورت نافرمانی، نور فطرت و روحانیت محجوب به ظلمت و طبیعت شده است.»^۳ در قرآن هم به معنای «رجوع انسان گناهکار» و «توفیق توبه دادن از طرف خداوند به بنده معصیت کار» و «قبول و پذیرش توبه از جانب خداوند متعال» آمده است.^۴ می‌فرماید: «ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ؛ سپس خداوند به آن‌ها برگشت [توفیق توبه داد] تا توبه و برگشت کنند. خداوند بسیار توبه پذیر مهربان است.»^۵

توبه در قرآن

توبه، یکی از تعالیم حقیقی مختص قرآن است، به این جهت که حقیقت توبه را تحلیل نموده و آن را به ایمان وابسته ساخته است.^۶ توبه ارکان و شرائطی دارد.

الف. ارکان توبه در قرآن؛

^۱ محمدی، مفردات قرآن، ص ۵۵.

^۲ ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۲۳. به نقل از مفردات قرآن، حمید محمدی، ص ۷۲.

^۳ راغب اصفهانی، مفردات، مترجم: سید غلامرضا خسرو حسینی، ج ۱، ص ۳۴۹.

^۴ امام خمینی، چهل حدیث، ص ۲۳۱-۲۳۲.

^۵ ر.ک: ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۸، ص ۱۷۳.

^۶ توبه: ۱۱۸.

^۷ مظاهری، سیر وسلوک منزل دوم: توبه، ج ۲، ص ۲۶.

۱. پشیمانی از گذشته: اصلی‌ترین رکن توبه این است که تائب از گذشته پشیمان باشد. در آیات زیادی با جمله «إِلَّا مَنْ تَابَ» و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ تَابُوا»^۱ بیان شده است.^۲

۲. تصمیم بر ترک در آینده: این شرط را می‌توان از این آیه استفاده کرد: «فَاسْتَغْفِرُوا لِذُنُوبِهِمْ ... وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ»^۳؛ پس برای گناهان خود طلب آمرزش کنند ... و برگناه اصرار نمی‌ورزند [و دوباره آن را مرتکب نمی‌شوند] در حالی که می‌دانند. این شرط از ارکان توبه شمرده می‌شود.^۴

ب) شرائط قبولی؛

۱. انجام عمل صالح: «إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا»؛ مگر کسی که توبه کند و ایمان بیاورد و عمل شایسته انجام دهد. «مصدق اعمال صالح؛ از جمله: «فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»^۵؛ پس اگر توبه کنند و نماز را به پا دارند و زکات را بپردازند، آن‌ها را رها سازید؛ زیرا خداوند آمرزنده و مهربان است.»

۲. اصلاح گذشته: شرط دیگر قبولی توبه جبران و اصلاح گذشته است. قرآن کریم می‌فرماید: «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»؛ مگر کسانی که بعد از آن توبه کنند و جبران نمایند که خداوند بخشنده مهربان است. «جبران گذشته به این است که هم حقوق مادی و معنوی مردم را اداء و هم حقوق خداوند را جبران کند. ب) شرائط کمال توبه؛ در قرآن

^۱ مریم: ۶۰؛ فرقان: ۷۰

^۲ بقره: ۱۶۰؛ مائده: ۳۴

^۳ مظاهری، همان، ص ۳۵.

^۴ آل عمران: ۱۳۵

^۵ علامه طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۸، ص ۶۹.

^۶ . فرقان: ۷۰؛ مریم: ۶۰

^۷ توبه: ۵

^۸ نور: ۵؛ همین مضمون در این آیات نیز آمده است: نساء: ۱۶؛ بقره: ۱۶۰؛ آل عمران: ۸۹

^۹ حسین مظاهری، همان، ص ۳۸.

۹- پیوند و همبستگی اجتماعی؛ یکی از آثار مهم اجتماعی پیوند و همبستگی اجتماعی است. خداوند در این باره می‌فرماید: «فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَفُصِّلَ» پس اگر توبه کردند و نماز به پا داشتند و زکات دادند، برادران دینی شما^۲ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ؛ هستند و ما آیات را برای قومی که می‌فهمند توضیح می‌دهیم.»

۱۰- افزایش توان و قدرت و نیرو؛ یکی از پیامدهای توبه، بهره‌مند شدن از لذات دنیوی و رزق و روزی و قدرت و توان و نیرو است. قرآن مجید می‌فرماید: «يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا * وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَيَبْنِيَنَّ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا؛ از پروردگار خویش آمرزش بطلبید که او بسیار آمرزنده است تا باران‌های پر برکت آسمان را پی در پی بر شما بفرستد و اموال و فرزندان‌تان را افزونی بخشد و باغ‌های سرسبز و نه‌های جاری در اختیارتان قرار

دهد.» علاوه بر این می‌فرماید: «وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وای قوم من! از پروردگار خویش آمرزش بخواهید و^۲ وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ؛ آنگاه به درگاه او توبه کنید تا از آسمان بر شما باران پیاپی فرستد و نیرویی بر نیروتان بیفزاید و مجرمانه روی بر متابید.»

۱۱- بازیابی اعتماد از دست رفته در جامعه؛ یکی دیگر از آثار توبه بازیابی اعتماد از دست رفته در جامعه است. خداوند در این باره می‌فرماید: «وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِيَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا؛ و از شما آن دو تنی که به فحشاء اقدام کنند هر دو را آزار دهید. پس اگر توبه کردند و نیکوکار شدند، از آنان درگذرید به راستی خداوند توبه‌پذیر و مهربان است.»^۳

۱۲- برخورداری از محیطی امن و آکنده از صلح و صفا؛ پالایش از گناه و تخلق به اخلاق الهی، مقدمه دستیابی انسان به مواهب دنیایی و ساختن جامعه‌ای آباد و سعادت‌مند است. چرا که هر کس می‌داند دروغ و تقلب، و دزدی و فساد شیرازه زندگی اجتماعی را به هم می‌ریزد و می‌داند که ظلم

^۱ همان.

^۲ هود: ۵۲

^۳ نساء: ۱۶

و تبعیض و ... زندگی را تیره و تار می‌کند. پس پاکسازی دنیای وجود از آلودگی‌های گناه و فساد و آراستگی به ارزش‌های انسانی، جامعه را به سوی تکامل پیش می‌برد و محیطی امن و آکنده از صلح و صفا به وجود می‌آورد. انسان نیز از همین رهگذر می‌تواند بیشتر و بهتر از مواهب زندگی بهره‌مند و زندگی‌اش شیرین شود و این همه از آثار توبه و بازگشت به خدای متعال است.^۱ و در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا! به سوی او باز گردید تا به طرز نیکویی شما را بهره‌مند سازد.»

نتیجه‌گیری

از منظر قرآن کریم توبه در کاهش آسیب‌های اجتماعی تأثیر بسزایی دارد، یکی از مهم‌ترین کارکردهای توبه در حوزه کاهش آسیب‌های اجتماعی آن است؛ که ارتباط میان مردم را به شکل ارتباط عاطفی تقویت کرده، همدلی و مهربانی را در میان ایشان افزایش می‌دهد. جامعه‌ای که از ناپهنجاری‌هایی چون غیبت و تهمت و افترا پر شده است و ارتباط میان مردمانش بر پایه بخل و خودداری از کمک مالی و معنوی به یکدیگر است، به جای رقابت در کارهای خیر، به سوی رقابت منفعت‌جویی فردی کشیده می‌شود. مردم به جای آن که دستگیر یکدیگر باشند؛ می‌کوشند؛ تا افتاده را از خود برانند. چنین جامعه‌ای دچار بحران می‌شود. اتحاد و همبستگی و همگرایی از آن رخت برمی‌بندد. توبه کوششی از سوی افراد جامعه برای افزایش همدلی و همگرایی است؛ زیرا کسی که پیش از توبه گرایشی شدید ناپهنجارهای اجتماعی دارد، با توبه خویش با خود عهد می‌بندد؛ که از این پس رفتاری را در راستای اهداف مردم در پیش گیرد. از تهمت، غیبت، افترا، سوء ظن، سرقت، ستم، بخل، افشای اسرار مردم خودداری کند. این گونه رفتار موجب می‌شود که امنیت اجتماعی و روانی جامعه افزایش یابد. قرآن بیان می‌کند؛ که توبه نه تنها آثار روانی و اجتماعی در جامعه به جا می‌گذارد، بلکه موجب می‌شود تا نعمت‌های الهی بر جامعه‌سرازیر شود. سوره هود می‌فرماید: یکی از عوامل نزول باران‌های سودمند و مستمر توبه ۵۲ خداوند در آیه است. «ای مردم به سوی پروردگارتان بازگردید و استغفار کنید تا خداوند از آسمان باران‌های سودمند و پیاپی فرو فرستد و قدرت و نیروی شما را بیش از پیش بیافزاید. به شرط آن که ولایت

^۱ مجتبی‌وی، اخلاق اسلامی، ص ۱۳۹.

^۲ هود: ۳

مجرمان را نپذیرند. در این آیه به خوبی بیان شده، توبه به عنوان عامل ریزش باران و فراوانی نعمت و در نتیجه قدرت و توان جامعه است. به سخن دیگر توبه افزون بر افزایش نعمت و فراوانی آن، عاملی مهم برای قدرت‌یابی جامعه است و امت می‌تواند با توبه، قدرت سیاسی و اجتماعی خویش را در برابر دشمنان بیافزاید. علت آن که قرآن توبه را عامل قدرت می‌شمارد و در تحلیل و تبیین قرآنی، توبه یکی از علل قدرت سیاسی و اجتماعی جامعه شمرده می‌شود، به این جهت است که با توبه، همگرایی و همبستگی و همدلی در سطح جامعه افزایش می‌یابد و الفتی که با همه سرمایه‌های زمینی امکان آن برای پیامبر و غیرپیامبر فراهم نیست؛ با عنایت الهی که از طریق توبه جلب و جذب شده است، پدیدار می‌شود. افزایش همبستگی و اتحاد مردم به معنای افزایش قدرت است. زیرا همبستگی اجتماعی و همدلی میان مردم موجب می‌شود، دولت و قدرت از مشروعیت سیاسی به معنای علوم سیاسی آن برخوردار گردد. از مشکلی به نام بحران مشروعیت‌رهایی یابد. این گونه است که افزایش توبه در موارد پیش گفته، به معنای افزایش قدرت و توان جامعه از دیدگاه قرآن ارزیابی و تحلیل شده است. در تحلیل قرآنی، توبه به جهت کارکرد اجتماعی آن توصیه می‌شود. قرآن پس از تبیین و تجزیه و تحلیل وضعیت و جایگاه و ارزش توبه به جامعه اسلامی و ایمانی توصیه می‌کند، برای کاهش آسیب‌های اجتماعی و دست‌یابی به قدرت، آسایش، آرامش، تقویت اتحاد ملی و انسجام اسلامی از نفاق و گناهان توبه نصوح نمایند.

فهرست منابع

*قرآن مجید

۱. جباران، محمدرضا، اخلاق: ترجمه کتاب الاخلاق سیدعبدالله شبر، بیجا: هجرت، خرداد، ۱۳۹۷.
۲. خمینی، روح الله، چهل حدیث، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۹۴.
۳. راغب اصفهانی، مفردات، مترجم: سید غلامرضا خسرو حسینی، تهران: مرتضوی، چ ۲، ۱۳۷۵.
۴. ستوده، هدایت الله، آسیب شناسی اجتماعی (جامعه‌شناسی انحرافات) تهران: آوای نور ۱۳۹۵.

۵. طباطبایی، محمد حسین، **تفسیرالمیزان**، مترجم: سید محمد موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه‌های علمیه قم، چ ۲۸، ۱۳۸۸، دوره ۴۰ جلدی.
۶. طبرسی، فضل بن حسن، **تفسیر مجمع‌البیان**، مترجم: هاشم رسولی، تهران: فراهانی، ۱۳۵۰، دوره ۲۷ جلدی.
۷. قطب، سید، **اسلام و صلح جهانی**، ترجمه هادی خرمشاهی و زین العابدین قربانی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۷۴ ش.
۸. مجتبوی، جلال‌الدین، **علم اخلاق اسلامی**، تهران: انتشارات حکمت، چاپ هشتم، ۱۳۸۶.
۹. محمدی، حمید، **مفردات قرآن**، قم، مؤسسه فرهنگی دارالذکر، ۱۳۸۲ ش.
۱۰. مظاهری، حسین، **سیر و سلوک منزل دوم: توبه**، اصفهان: مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء، چ ۱، ۱۳۸۸.
۱۱. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، تهران: زرین، چ ۳، ۱۳۸۶.
۱۲. مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، با همکاری جمعی از محققین، قم: دارالکتب الاسلامیه، چ ۹، ۱۳۷۰. دوره ۲۸ جلدی.
۱۳. مهدی‌زاده آری، احمد، **آسیب شناسی جامعه از دیدگاه قرآن**، قم: آشیانه ی مهر، ۱۳۹۰.
۱۴. ابن رشد، محمد بن احمد، **بدایه المجتهد و نهایه المقتصد**، بیروت: دارالفکر، ۱۹۹۵ م.
۱۵. ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق.
۱۶. بلعید، صادق، **القرآن و التشريع**، بیروت، منشورات الحلبي الحقوقیه، ۱۴۲۵ ق.
۱۷. خرقی، عمر بن حسین، **المغنی و الشرح الكبير**، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.
۱۸. همو، **فی ظلال القرآن**، ترجمه مصطفی خرم دل، تهران، نشر احسان، چاپ دوم، ۱۳۸۷ ش.

پایان نامه و مقالات

۱. امینی، جهاندار، "تأثیر توبه در مجازات از دیدگاه فقه مقارن و قانون مجازات اسلامی"، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه مذاهب اسلامی، ۱۳۸۹ ش.
۲. سلطانیان، مریم، "نقش توبه در سقوط مسئولیت کیفری"، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۸۶ ش.
۳. صادقی، محمدهادی، "سیاست جنایی در اسلام"، پایان نامه دکتری، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۳ ش.
۴. فولادی، محمد، "علل و عوامل پیدایش آسیب های اجتماعی و راه های پیشگیری از آن"، مجله ایران جوان، ش ۱۴۹، ص ۴.
۵. مرعشی، محمدحسن، "تقریرات درس دوره دکتری حقوق جزا"، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری، بی تا.